

УДК: 159.9+128+123

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕНОСТІ ЖИТТЯ ТА
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ**

кандидат психологічних наук, Пивоварчик І. М.

Університет Ушинського, Україна, Одеса

Представлено результати теоретичного аналізу осмисленості як екзистенційної цінності та факторів, що впливають на переживання сенсу життя. Розглянуто відповідальність як цілісну якість особистості. Емпіричне дослідження було спрямоване на дослідження психологічних особливостей осмисленості життя та відповідальності у старшокласників, а також вивчення їх взаємозв'язка. Зафіксовано статистичний зв'язок між відповідальністю та показниками осмисленості життя, які виражаються по-перше, через реалістичність, здатність побачити свою суб'єктивну долю та відокремити себе від інших, по-друге, визначати та дотримуватися особистих цінностей, по-третє, розподіляти пріоритети та мати готовність діяти, по-четверте, реалізовувати власний вибір. Також виявлено відмінності для дівчин та хлопчиків за показниками власний престиж, креативність, досягнення, збереження власної індивідуальності, а також за показником трансценденція.

Ключові слова: осмисленість життя, сенс життя, відповідальність, смислова сфера особистості, старшокласники.

*Кандидат психологических наук, Пивоварчик И. М.
Психологические особенности осмысленности жизни и ответственности у современных старшеклассников /
Университет Ушинского, Украина, Одесса*

Представлены результаты теоретического анализа осмысленности как ценности экзистенции и факторов, которые влияют на переживание смысла жизни. Рассмотрена ответственность как целостное качество личности. Эмпирическое исследование было направлено на исследование психологических особенностей осмысленности жизни и ответственности у старшеклассников, а также изучения их взаимосвязь. Зафиксирована статистическая связь между ответственностью и показателями осмысленности жизни, которые выражаются, во-первых, через реалистичность, способность увидеть свою субъективную судьбу и отделить себя от других, во-вторых, определять и придерживаться личных ценностей, в-третьих, распределять приоритеты и быть готовым действовать, в-четвертых, реализовывать собственный выбор. Также выявлены отличия для девочек и мальчиков по показателям собственный престиж, креативность, достижения, сохранение собственной индивидуальности, а также по показателю трансценденция.

Ключевые слова: осмысленность жизни, смысл жизни, ответственность, смысловая сфера личности, старшеклассники.

I. Pyvovarchyk, PhD in Psychological Science, Psychological features of meaningfulness of life and responsibility of modern senior pupils / University of Ushynsky, Ukraine, Odesa

The results of theoretical analysis of meaningfulness as values of existence and factors, that influence on experiencing of sense of life, are presented. Responsibility as integral quality of personality is considered. Empiric research was sent to research of psychological features of meaningfulness of life and responsibility for senior pupils, and also study their statistical relationship. It is fixed between responsibility and indexes

of meaningfulness lives that is expressed, firstly, through realisticness, ability to see the subjective fate and dissociate itself from other, secondly, to determine and adhere to the personal values, thirdly, to distribute priorities and be ready to operate, fourthly, to realize an own choice. Differences are also educed for girls and boys on indexes own prestige, creativity, achievements, maintenance of own individuality, and also on an index transcendence.

Keywords: meaningfulness of life, sense of life, responsibility, semantic sphere of personality, senior pupils.

Вступ. Останніми десятиліттями особливо гостро постають загальнонаукові філософські питання волюнтаризму та фаталізму в житті сучасної людини, що підіймають проблеми як індивідуального (суб'єктивне переживання сенсу життя, сповненності та осмисленості, свободи вибору життєвого сценарію і т.ін.), так і соціального характеру (відповідальність за власне життя та свободу вибору перед соціумом та ін.) та описують феномен задоволеності життям.

Вивченням різних аспектів осмисленості життя, пошуку сенсу життя займалися як вітчизняні (А. А. Фурман, А. А. Павліченко, Б. В. Зейгарник, В. В. Столін, А. У. Хараш, А. Г. Асмолов, Е. Е. Насиновська, В. А. Петровський та ін.), так і зарубіжні (Frankl V. E., Vonebright C. A., Clay D. L., Ankenmann R. D., Chamberlain K., Zika S., etc.) вчені та практикуючі психологи. Проте до сьогодні залишається невизначеним взаємозв'язок сформованості відповідальності особистості з усвідомленням сенсу власного життя.

Актуальність проблеми пошуку сенсу життя та несення за нього відповідальності, а також відсутність її комплексного вивчення визначили вибір теми нашого дослідження «Психологічні особливості осмисленості та відповідальності у сучасних старшокласників».

Загальновідомо, що у сферу інтересів психології особистості входить питання про те, як впливає сенс життя або переживання його відсутності на життя людини, а також актуальною є проблема психологічних причин втрати шляхів здобуття сенсу життя.

Аналіз різних робіт свідчить, що сенс життя є однією з традиційних проблем філософії, теології, художньої літератури, в яких він аналізується переважно з змістовної сторони: в чому полягає сенс життя, який сенс життя можна вважати справжнім, добрим, гідним. У сучасній науці П. А. Сорокіним, Т. Г. Стефаненко, Є. П. Авдуєвським, С. А. Баклушінським, В. С. Собкіною і ін. розглядаються емпіричні варіації вербально сформульованих смислів життя у різних індивідів, в різних культурах і соціальних групах, їх зв'язок з макросоціальними змінними.

Інтерес до вивчення поняття «сенс життя» властивий психологам різних шкіл і напрямків (Б. В. Зейгарник, В. В. Столін, А. У. Хараш, А. Г. Асмолов, Е. Е. Насиновська, В. А. Петровський, В. Франкл, П. Бентлер, К. Чемберлен, Л. Харлоу та ін.). На думку А. Г. Асмолова, поняття сенсу може претендувати на роль центрального поняття нової, неklasичної або постмодерністської психології, психології «мінливої особистості в світі, що змінюється» [1, с.28].

Ключовим показником наявності сенсу є осмисленість життя. У сучасній науковій літературі осмислення життя визначається як наявність мети в житті, як переживання онтологічної значущості життя. Осмисленість життя є необхідною і достатньою умовою розвитку особистості [2]. Проте відсутність сенсу або його невизначеність породжують екзистенційний вакуум, що може бути пов'язаний з несформованістю відповідальності як змістового компоненту особистості [3].

Відповідальність відображає обсяг завдань і обов'язків особистості, тобто межі боргу. Борг це обов'язок людини перед кимось або перед своєю совістю. Совість же є усвідомлення і переживання відповідальності, засновані на самооцінці виконання обов'язків. В якості суб'єкта відповідальності можуть виступати: окрема особистість; група як певна спільність людей; держава як така собі макроструктура [4].

Наявність інстанції, перед якою суб'єкт може і повинен відповідати за свої дії, є важливим регулятором суспільного життя. Такими інстанціями можуть бути:

- 1) суспільно значуща особа (наприклад, президент, король, керівник компанії і т.п.);
- 2) соціальна група (політична партія, організація, суспільство і т.д.);
- 3) історично склалися етичні, моральні, релігійні та інші вимоги [5, с.39].

Провідні вчені (К. Муздибаєв, В. Франкл та ін.) виділяють різні види відповідальності. Наприклад, політичну, юридичну, моральну, професійну, соціальну та ін. В якості одного з критеріїв соціальної відповідальності беруться рольові обов'язки і соціальні відносини, що зумовлюють їх.

Усвідомлення особистістю своєї відповідальності визначається цілою низкою чинників. До них відносяться пізнавальні, мотиваційні, характерологічні, ситуативні та інші. В процесі еволюції відповідальності виникає внутрішній механізм контролю. Суб'єкт, перш за все, відповідає за свої дії перед самим собою. Наявність інстанції як такої є важливим фактором, що регулює не тільки індивідуальне, але й суспільне життя. Кількість інстанцій, перед якими людина несе відповідальність, досить велика [6].

Психологічною передумовою відповідальності є можливість вибору, що зумовлюється певним сенсом. Для особистості особливу значущість представляє проблема вибору свого «Я». Тут як раз і виникає проблема «бути чи не бути» або «бути чи здаватися». Для людини «бути» означає бути людиною, відстоювати свої життєві позиції і нести за них відповідальність, тобто проживати життя осмислено. Вибір «здаватися» означає відмову від відповідальності, і відказ від осмисленості життя.

Людині властиво приписувати відповідальність або зовнішнім силам (випадку, долі і т.п.), або власним здібностям, прагненням. Залежно від цього формуються певні стратегії поведінки людини.

Саме тому у нашому дослідженні ми поставили собі за **мету** вивчити особливості осмисленості і відповідальності у сучасних старшокласників, а також дослідити їх взаємозв'язок.

Методи дослідження:

Теоретичні: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження.

Емпіричні: Опитувальник термінальних цінностей (розроблений І. Г. Сеніним), Тест життєстійкості (адаптований Д. О. Леонтьєвим, О. І. Рассказовою), Шкала екзистенції (розроблений А. Ленгле), Опитувальник «Способы совладающего поведения» Р. Лазаруса, Опитувальник відповідальності (розроблений М. В. Савчиним).

Надійність і вірогідність дослідження забезпечувалися репрезентативністю вибірки, застосуванням методів, релевантних меті і завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу, використанням методів математичної статистики. Всі отримані дані піддавалися статистичній обробці (пакет SPSS).

Емпіричну базу дослідження склали результати аналізу та інтерпретації даних, отриманих від 35 старшокласників у віці 16-18 років, що навчаються у Одеській загальноосвітній школі №15.

Результати дослідження та їх обговорення.

Проведене емпіричне дослідження дозволило зробити наступні висновки. У результаті аналізу та інтерпретації отриманих даних, що характеризують осмисленість життя було виявлено наступні тенденції. Для групи старшокласників здебільшого не характерна зацікавленість в думках оточуючих про себе, так як вони не потребують соціального схвалення своєї поведінки. Це вказує на відсутність, або значущість осіб, які їх оточують. Крім того, виявлено високу ймовірність слідувати стереотипам та ригідності в усіх сферах життя. Цікавим представився той факт, що для досліджуваних виявилися не значимі всі аспекти людських взаємин, вони часто бувають переконані в тому, що можливість спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми - це не найцінніше в житті. Дані тенденції вказують на високий ступінь інтровертованості та егоцентричності сучасної молоді.

Також важливим постає той факт, що з одного боку для старшокласників характерне прагнення до досягнення конкретних і відчутних результатів, а з іншого більшість з них виявили відсутність задоволення від основних видів актуальної діяльності. Відсутність задоволеність від власної діяльності породжує відчуття відторгнутості, відчуття себе «поза» життям. Більше того, 89% респондентів не вважають, що професійна діяльність є головним змістом життя людини.

Обнадійливим постає той факт, що більшість старшокласників переконані в тому, що все те, що з ними трапляється, певною мірою сприяє їхньому розвитку за рахунок знань, що отримані з досвіду, - неважливо, позитивного або негативного. Але 11% випробуваних не готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки цінністю життя особистості.

У той же час визначено, що 23% старшокласників живуть з відчуттям власної безпорадності, лише 6% відчують, що самі вибирають власну діяльність, свій шлях, а для більшості випробуваних властива переконаність в тому, що боротьба інколи дозволяє вплинути на результат того, що відбувається.

Таким чином, інтегральний показник життєстійкості здебільшого для даної групи випробовуваних охоплює середній рівень виразності. Для 23% характерна наявність внутрішньої напруги в стресових ситуаціях. 9% старшокласників продемонстрували високий рівень інтегрального показника та рівня резистентності в стресових ситуаціях за рахунок стійкої можливості впоратися зі стресами і сприйняття їх як менш значущих.

У результаті подальшого аналізу було зафіксовано, що у переважної більшості випробовуваних не розвинена здатність сприймати ситуацію, міркувати над нею і тверезо бачити даності ситуації без власних афектів, упереджень і бажань. Цю тенденцію посилюють результати наступної шкали, що виражаються в емоційній вузькості в стосунках зі світом і людьми. Життя бідне почуттями, переважно ділове і функціональне. Нестача емоційності робить підлітків безпорадними, невпевненими, навіть мовби сліпими в сприйнятті почуттів і цінностей: людина сама не знає, що їй подобається і чого вона хоче.

Також майже для всієї групи старшокласників виявлено нездатність або слабка вираженість знатності знаходити реальні можливості дії, створювати з них ієрархію відповідно до власних цінностей і таким чином приходити до персонально обґрунтованих рішень.

Виражену тенденцію до не здатності доводити до кінця рішення, прийняті на підставі особистих цінностей демонструє більшість

випробуваних. Хоча процес втілення в життя власних задумів дозволяє відчувати підліткам впевненість, що все робиться правильно.

Доволі високий відсоток випробуваних виявили ознаки того, що базові персональні здібності блоковані і не використовуються (показник персональність). Це може сприяти закритості, виснаженню, схильності до психосоматизації і т.ін. Крім того, виявлено низький рівень здатності орієнтуватися в цьому світі, приходити до рішень і відповідально втілювати їх в життя, змінюючи його таким чином в кращу сторону.

Таким чином, узагальнюючи отриманих даних, можна зауважити на тому, що для даної групи випробуваних характерним являється нерішучість, невпевненість, замкнутість, бездіяльність. З одного боку низький рівень емоційності у взаємодії з оточуючими, а з іншого багатий, але замкнений на собі емоційний фон, що в свою чергу пояснює існуючі ризики психосоматизації. Також, особливо важливим з нашої точки зору постає той факт, що більшість старшокласників не відчуває власної включеності в своє життя.

Крім того виявлено, що для досліджуваної групи найрозповсюдженішими дезадаптованими стратегіями виступили як-то: втеча-уникнення (23%), дистанціювання (17%), планування вирішення проблеми (17%), прийняття відповідальності (17%). Виражена перевага цих стратегій вказує на використання неконструктивних форми поведінки в стресових ситуаціях: заперечення або повне ігнорування проблеми, знецінення власних переживань, недооцінка значущості та можливостей дієвого подолання проблемних ситуацій, ухилення від відповідальності і дій по вирішенню труднощів, пасивність, нетерпіння, все це призводить до невиправданої самокритики, відчуття провини і незадоволеності

собою, спалахи роздратування, занурення в фантазії, переїдання, вживання алкоголю і т.п., з метою зниження болісної емоційної напруги.

Узагальнюючи результати відносно відповідальності, можна зробити висновок, що 17% випробуваних виявили низький рівень відповідальності, 77% - середній рівень і лише 6% респондентів продемонстрували високий рівень відповідальності.

За результатами емпіричного дослідження нами було здійснено кореляційний аналіз діагностованих показників за допомогою коефіцієнту добутку моментів Пірсона, розрахованого у статистичному пакеті SPSS Statistics 25. Метою кореляційного дослідження було підтвердження того факту, що існує позитивний зв'язок між показниками осмисленості життя та відповідальністю.

Отримані дані, показують, що значимі позитивні кореляції показника відповідальність визначені з показником креативність ($r=0,409$; $p<0,05$) та показником збереження власної індивідуальності ($r=0,421$; $p<0,05$), зворотній зв'язок з показником власний престиж ($r=-0,353$; $p<0,01$). У свою чергу, показники креативність і збереження власної індивідуальності також виявляють статистично значущий зв'язок ($r=0,467$; $p<0,01$).

Тобто формування відповідальності має прямий зв'язок з прагненням до реалізації творчих можливостей, внесенню змін у своє життя, а також з прагненням не підпадати під чужий вплив та зберегти власну індивідуальність.

Показник, який характеризує відповідальність, виявляє статистично достовірні зв'язки з показниками залученість ($r=0,403$; $p<0,05$), прийняття ризику ($r=0,339$; $p<0,05$), а також життєстійкість ($r=0,410$; $p<0,05$). У той же час показники залученість та прийняття ризику ($r=0,745$; $p<0,01$), залученість та життєстійкість ($r=0,950$;

$p < 0,01$), життєстійкість та прийняття ризику ($r = 0,825$; $p < 0,01$) також виявляють статистично значущі зв'язки.

В цілому можна зазначити, що ці результати можуть вказувати на прямий зв'язок сформованості відповідальності з сформованістю системи переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, що забезпечує здатність успішного проживання стресу.

Важливим для нашого дослідження виступив статистично значущий зв'язок відповідальності з всіма показниками шкали екзистенції: самодистаціювання ($r = 0,576$; $p < 0,01$), самотрансценденція ($r = 0,716$; $p < 0,01$), свобода ($r = 0,632$; $p < 0,01$), відповідальність ($r = 0,567$; $p < 0,01$), персональність ($r = 0,767$; $p < 0,01$), екзистенційність ($r = 0,581$; $p < 0,01$), сповненість ($r = 0,726$; $p < 0,01$). Більш того, всі показники демонструють сталий зв'язок між собою.

Також нами було виявлено позитивний взаємозв'язок між показником відповідальності та показником планування вирішення проблеми ($r = 0,444$; $p < 0,05$).

Отримані розрахунки статистично підтверджують зв'язок між відповідальністю та показниками осмисленості життя, які виражаються через по-перше, реалістичність, здатність побачити свою суб'єктивну долю та відокремити себе від іншого, по-друге, визначати та дотримуватися особистих цінностей, по-третє, розподіляти пріоритети та бути готовим діяти, по-четверте, реалізовувати власний вибір.

Дані результати повною мірою підтверджують висунуту гіпотезу про те що, показники осмисленості життя та відповідальності мають позитивний зв'язок.

З метою перевірки другої гіпотези про те, що дівчата мають більш високі показники осмисленості життя, ніж хлопчики, нами було проведено статистичний аналіз відмінностей між дівчатками та

хлопчиками, за допомогою t-критерію Стьюдента у пакеті статистичної обробки інформації SPSS Statistics 25. Так, було виявлено статистично значущі відмінності між такими показниками як власний престиж, креативність, досягнення, збереження власної індивідуальності та самотрансценденція (див. табл. 1)

Таблиця 1

Статистично достовірні відмінності у виразності показників, які характеризують осмисленість життя та відповідальність

Статистичні показники		Власний престиж	Креативність	Досягнення	Збереження власної індивідуальності	Самотрансценденція
дівчини	x	2,42	4,42	7,09	6,80	60,42
	σ	2,37	1,63	2,25	2,83	17,72
хлопці	x	4,07	2,42	5	4,92	47,5
	σ	1,89	1,55	1,92	2,36	16,89
t		2,25**	3,59**	2,92**	2,11*	2,15*

Примітки: 1. x - середнє значення показника у групі; σ - середньоквадратичне відхилення для групи; t-значення t-критерію Стьюдента. 2. * - зміни статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** - зміни статистично достовірні на рівні $p < 0,01$.

Дані результати свідчать про те, існують достовірні відмінності ($t=2,25$) між дівчатами та хлопчиками у прагненні до визнання, поваги, до схвалення з боку авторитетних осіб.

За показником креативність достовірна відмінність ($t=3,59$) визначає прагнення дівчин до реалізації своїх творчих можливостей, внесення змін у всі сфери свого життя.

Заслуговує на увагу той факт, що була статистично підтверджена відмінність дівчат від хлопчиків на рівні 2,92 за показником досягнення, що вказує на прагнення до досягнення конкретних та відчутних результатів. Сучасні дівчата більш схильні планувати своє життя, висуваючи конкретну мету на кожному його етапі, та вважаючи за необхідне її досягати.

Також, статистична відмінність між статтю була визначена за показником збереження власної індивідуальності на рівні 2,11. Це вказує на високий рівень прагнення сучасних дівчат до незалежності від інших людей. Даний показник розкривається через збереження неповторності і своєрідності своєї особистості, поглядів, переконань, свого стилю життя, прагнучи якомога менше піддаватися впливу масових тенденцій.

Достатньо передбачуваною виступила статистично значуща відмінність показника самотрансценденція на рівні 2,15 для дівчат та хлопців. Дані результати свідчать про те, що для дівчат характерним виступає вищий рівень емоційності, внутрішньої здібності відчувати ціннісні засади та орієнтуватися на них, відкритості до інакшості, готовності до зустрічі з новим.

Висновки

Проведений теоретичний та емпіричний аналіз з проблеми осмисленості життя та відповідальності, дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, показано, що для сучасної психології питання смислової сфери особистості, поняття «сенс життя» є вельми актуальним, що підтверджується зростанням частоти використання цього поняття в самих різних контекстах і в рамках різних теоретичних і методологічних підходів вітчизняних та зарубіжних вчених. Також визначено, що ключовим показником наявності сенсу є осмисленість життя. Осмислення життя визначається як наявність мети в житті, як переживання онтологічної значущості життя. Осмисленість життя є необхідною і достатньою умовою розвитку особистості.

По-друге, визначено відповідальність як цілісну якість людини, в якій інтегровані її духовні властивості, моральні, соціально-психологічні, психологічні та психофізіологічні функції. У своїй

головній сутності вона кваліфікується як смислове утворення особистості, як загальний принцип співвіднесення (особистісної саморегуляції) мотивів, цілей та засобів життєдіяльності, що не зводяться до правил поведінки чи їх кодексу, не є конкретним мотивом або їх сукупністю. У тому чи іншому вигляді цей смисловий принцип специфічно реалізується в кожній конкретній ситуації життєвого простору людини. В одних випадках це буде прийняття необхідності (доручення, зобов'язання, обов'язок) з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших - оцінка і добір засобів досягнення цілей, виконання зобов'язань тощо, у ще інших - зміна або зміщення цілей і зміна обсягу відповідальності. Можливі також призупинення самої діяльності чи поведінки, незважаючи на їх успішний хід, і зміна внутрішньої позиції, смислу, наміру щодо сущого й наявного.

По-третє, розглянуто відповідальність як своєрідну соціально-психологічну настанову особистості, у структурі якої, вичленовують когнітивну, афективно-мотиваційну та конативну (поведінкову) складові.

По-четверте, визначено, що формування відповідальності має прямий зв'язок з прагненням до реалізації творчих можливостей, внесення змін в своє життя, а також з прагненням не підпадати під чужий вплив та зберігати власну індивідуальність. Зазначено, що ці результати можуть вказувати на прямий зв'язок сформованості відповідальності з сформованістю системи переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, що забезпечує здатність успішного проживання стресу.

По-п'яте, зафіксовано статистичний зв'язок між відповідальністю та показниками осмисленості життя, які виражаються через по-перше, реалістичність, здатність побачити свою суб'єктивну долю та

відокремити себе від іншого, по-друге, визначати та дотримуватися особистих цінностей, по-третє, розподіляти пріоритети та мати готовність діяти, по-четверте, реалізовувати власний вибір. Ці результати повною мірою підтверджують висунуту гіпотезу про те що, показники осмисленості життя та відповідальності мають позитивний зв'язок.

По-шосте, статистично підтверджено гіпотезу стосовно відмінностей певних показників осмисленості життя дівчат та хлопчиків. Було зафіксовано відмінності за показниками власний престиж, креативність, досягнення, збереження власної індивідуальності, а також за показником трансценденція.

Література:

1. Асмолов А.Г. (2001). *Психология личности (принципы общепсихологического анализа)*. М., Смысл, 416
2. Frankl V.E. (1962). *Psychiatry and man's quest for meaning*. Journal of Religion and Health, № 2, 93-103
3. Бородкина Е.В. (2009). *Осмысленность жизни как фактор субъективного благополучия*. Молодой ученый, №2, 90-93, <<https://moluch.ru/archive/2/160/> (2018, листопад, 17).
4. Поняття відповідальності в психології та інших науках. <<https://studopedia.info/4-107403> (2019, лютий, 08).
5. Актаєва М. Г. (2017). *Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у юнацькому віці: дис. ...кандидата психол. наук: 19.00.07.*, Київ, НАУ, 264
6. Савчин М.В. (2008). *Психологія відповідальної поведінки*, Монографія., Івано-Франківськ, Місто НВ, 280

References:

1. Asmolov A.G. (2001). *Psihologiya lichnosti [Psychology of Personality]*.

Moscow: Smysl [in Russian].

2. Frankl V. E. Psychiatry and man's quest for meaning // Journal of Religion and Health. 1962. № 2. P. 93-103 [in English].

3. Borodkina E. V. (2009). *Osmyslennost`zhizi kak factor sub#ektivnogo blagopoluchiya [Meanfulness of life as a factor of subjective prosperity]. Molodoj uchjonyj – Young Scientist (2), 90-93*. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/2/160/> [in Russian].

4. Poniattia vidpovidalnosti v psykhologii ta inshykh naukakh [A Concept of Responsibility is in Psychology and Other Sciences]. Retrieved from <https://studopedia.info/4-107403> [in Ukrainian].

5. Aktaieva M. H. (2017). *Psykhologichni chynnyky formuvannia hromadianskoi vidpovidalnosti u yunatskomu vitsi [Psychological factors of civil responsibility of forming are in youth age]. Candidate`s theses*. Kyiv: NAU [in Ukrainian].

6. Savchyn M.V. (2008). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky [Psychology of responsible behavior]*. Ivano-Frankivsk: Misto [in Ukrainian].